

ГРИНЧАК М.О.

УДК 94(477.6)

ЗИМА-ВЕСНА 1-2/2014 ГИМНАЗИЙНИЙ ЖУРНАЛ

ГРОМАДСЬКА АКТИВНІСТЬ ТА ДЕРЖАВНА СЛУЖБА ЯК ЗАСОБИ ПОШИРЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ ПРЕДСТАВНИКАМИ ВЕЛИКОЇ ПРОМИСЛОВОЇ БУРЖУАЗІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ (НА ПРИКЛАДІ М.С. АВДАКОВА)

В статье рассматривается общественная деятельность промышленника Н.С.Авдакова и его работа в Государственном Совете, как пример успешного воплощения стремления буржуазного класса Российской империи усилить собственное общественно-политическое влияние.

Ключевые слова: буржуазия, предприниматели, съезд горнопромышленников, горная промышленность

В статті розглядається громадська діяльність промисловця М.С. Авдакова та його робота у Державній Раді, як приклад успішного втілення прагнень буржуазної верхівки Російської імперії підсилити власний суспільно-політичний вплив.

Ключові слова: буржуазія, підприємці, з'їзд гірничопромисловців, гірничо промисловість.

This article discusses social activities industrialist M.S.Avdakova and his work in the State Council, as an example of successful implementation of the bourgeois class aspirations of the Russian Empire to strengthen its own socio-political influence.

Key words: bourgeoisie, businessmen, congress of southern mine-owner, mining industry

Питання взаємовідносин підприємців та влади завжди актуальне для держав у період бурхливих соціально-економічних перетворень. Так, у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. спостерігався перехід до капіталістичних відносин і формування нового суспільного класу – буржуазії. В якій би країні не проходив процес становлення буржуазії, повсюди їй доводилося зіштовхуватися з необхідністю розв'язувати для себе однакові завдання – визначати форми співіснування

з іншими структурними елементами суспільства, умови взаємин з державними інститутами, співвідноситися з існуючими в цьому суспільстві морально-етичними і культурними нормами. Як правило, розв'язання цих проблем було для підприємців нелегким завданням.

Зростаюча концентрація виробництва, переважання акціонерної форми господарювання, налагодження міцних ділових зв'язків поступово формували спільну позицію підприємців щодо

необхідності підсилення власного впливу у державі. Новий для Російської імперії в пореформену добу суспільний прошарок – підприємці – прагнули не лише брати участь в процесі прийняття державних рішень, але й нести відповідальність за їх реалізацію [8, с. 77].

Промисловці південноукраїнських губерній усвідомлювали, що їх безпосередні прагматичні інтереси не обмежуються лише економічною діяльністю. Тільки володіючи реальними важелями впливу на державні органи влади можна було досягти дотримання власних інтересів.

Прикладом успішного поєднання промислової підприємницької діяльності із активною громадською позицією та участю у державному управлінні був М.С. Авдаков. У науковій літературі постать цього видатного промисловця висвітлена дещо краще ніж подібних йому підприємців (переважно якраз завдяки активній громадській діяльності). Так, ще у 1888 р. вийшло дослідження петербурзького вченого В.А. Добролюбова «О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна», яке характеризується критичним відношенням до промислової буржуазії, та вміщує також біографічні етюди, перший з яких – про головного ідеолога південних заводчиків і власників шахт М.С. Авдакова. Добролюбов оцінює діяльність з'їздів промисловців як таку, що спрямована на захист інтересів найбільш крупних шахтовласників [6].

На сучасному етапі розвитку історичної науки відомий вітчизняний історик О.П. Реєнт розглядає питання становища робітників у промисловості українських земель та їх взаємовідносини з підприємцями. На думку автора, друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні [12, с. 136]; постала проблема капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формування нового суспільного класу – пролетаріату. У роботі

О.П. Реєнта є відомості про таких визначних діячів південної промисловості як М. фон Дітмар, О. Ауербах, М. Авдаков, І. Ясюкович. У праці англійського історика Х. Сітон-Вотсона «Занепад імператорської Росії. 1855-1914» «підприємницькому класу» було приділено менше десятка сторінок, а серед численних персонажів цієї книги найшлося місце лише для двох підприємців – англійця Юза, що заснував на Півдні Росії металургійний завод, і М.С. Авдакова, який став першим головою заснованої в 1907 р. Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі. Короткі біографічні дані про Авдакова містяться у багатьох енциклопедіях та довідниках про діячів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Подібним виданням є історико-біографічний довідник «Деловой мир России» [3], який містить цінну інформацію про деяких з промисловців південного регіону (Авдаков, фон Дітмар).

Виходячи із запропонованої теми дослідження, актуальним виявляється вивчення діяльності М.С. Авдакова на посаді голови Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня України та у Державній Раді Російської імперії.

Микола Степанович Авдаков був одним із найвпливовіших підприємців Російської імперії кінця XIX ст. Його річний прибуток складав понад 400 тисяч карбованців. Гірничий інженер, дійсний статський радник, він був директором Рутченківського гірничопромислового товариства, головою Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня України, директором товариства Північно-Донецької залізниці, членом правління Олексіївського гірничопромислового товариства. Окрім того, він був членом правління товариства Брянських кам'яновугільних копалень і рудників, Ленського золотопромислового товариства, директором миколаївських заводів і верфей, відповідальним агентом французького гірничопромислового товариства на Півдні України, очолював правління великого синдикату «Продвугілля» (1906-1915),

членом Ради Міністра торгівлі та промисловості, членом Ради з гірничопромислових справ, залізничних справ, тарифних справ.

Як і деякі інші впливові підприємці, Микола Степанович не обмежувався підприємницькою діяльністю. До його порад і висловлювань прислухалися не тільки учасники з'їздів гірничопромисловців Півдня України (яким він фактично керував), але і державні чиновники в Санкт-Петербурзі. Він був також членом ради міністрів торгівлі та промисловості, ради по тарифам. З 1906 р. був членом Державної Ради від промисловості.

Витоки активної позиції Авдакова поза межами власне підприємницької діяльності можна зрозуміти, проаналізувавши цитату одного з його виступів. Як відзначав він сам на одній з урочистих промов, даючи пояснення своєму постійному прагненню вести тісну співпрацю із державними органами влади: «тут неможливо було вести тільки свою промислову діяльність – вона завжди залежала від різних загальних умов» [14, с. 544]. Умовами, які гальмували власне промисловий розвиток, могли бути як бюрократизм та перешкоди з боку місцевих чиновників, так і невідповідність законів, прийнятих в центрі великої та неоднорідної імперії, місцевим реаліям. Виходом було об'єднуватися та відстоювати власні інтереси разом, або прямо впливати та державне управління. Авдаков намагався робити і те, і інше.

Механізмом зміцнення власних позицій для підприємців було створення професійних об'єднань. Представницькі союзи буржуазії почали розвиток від галузевих та регіональних об'єднань до загальнодержавних структур. У результаті формувалася специфічний впливовий апарат тиску на уряд. Замість політичної консолідації (створення політичних партій, парламентські форми роботи) підприємницька еліта віддає перевагу консолідації в межах представницьких

корпорацій – це і складає найголовнішу її роль у пореформений час [19, с. 24].

Микола Степанович, якого називали лідером, ідеологом та теоретиком великої промислової буржуазії, стояв у витоків створення у 1874 р. корпоративної представницької громадської організації – з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії та був головою Ради з'їзду (1900-1905), а також керував Радою з'їздів представників промисловості та торгівлі.

Як голова ради з'їздів представників промисловості та торгівлі, М.С. Авдаков у 1913 р. заявляв: «Наша організація, з одного боку, шляхом засідань, нарад та доповідей розробляє ті заходи, які їй потрібні, і той же час має постійні відносини з урядовими організаціями, які звертаються до нашої організації, здобувають відомості, питають нашої думки та порад. Таким чином встановлюється живий взаємозв'язок через посередництво організації з урядовими організаціями, взаємозв'язок, який необхідний для правильного висвітлення та вирішення питань» [1, с. 12].

М.С. Авдаков, один з керівників з'їзду, не без гордоців стверджував у 1907 р., що «історія розвитку гірничої справи в Росії за 1/3 століття йшла рука об руку з розвитком з'їздів, які з кожним роком висувують усе більше й більше важливі питання економічного життя» [2, с. 5-6]. У своєму виступі на XXVIII з'їзді Авдаков вказував на велике значення для південної промисловості діяльності міністра С.Ю. Вітте, вказував на його незмінну політику протекціонізму вітчизняної промисловості, на фінансову підтримку, яку міністр проводив під час кризи гірничопромисловців та його прихильне ставлення до принципу взаємодопомоги промисловців [17, с. 21]. Однак Микола Степанович змушений був визнати, що всі проблеми промисловості «тягнуться до урядових закладів, без яких не можна вирішити жодного важливого питання». Він говорив про невідповідність нормальному стану речей ситуації, коли «найбільш суттєвими сторонами гірничої

справи зайняте не гірниче відомство, а інші установи» [2, с. 11]. Така пильна увага з боку держави йшла не лише на користь промисловцям. Заборона торкатися будь-яких тем окрім суто економічних в багатьох випадках перешкождала промисловцям повністю та відкрито висловити власну позицію. Тому підприємці, як можна побачити із стенографічних звітів роботи з'їздів, з власного бажання чи ні, інколи це правило порушували.

Рада з гірничопромислових справ, створена згідно з рекомендаціями капіталістів, почасти діяла за старими правилами «завдяки тим гальмам, які з'явилися з боку бюрократичної установи, що віджила вже свій час – Гірничого департаменту» [2, с. 5-6]. Комісія Ради гірничопромисловців Півдня, підтримуючи вищенаведені оцінки, визнала у 1907 р., що «гірниче відомство у своєму дійсному виді не відповідає вимогам гірничої й гірничозаводської промисловості й вимагає системного реформування» [2, с. 11]. Керівники з'їзду домоглися, щоб ця рада, збережена при реорганізованому головному гірничому управлінні, одержала право вирішального голосу. У записці М.С. Авдакова виразно вказувалося: «Для завідування гірничою справою в Росії необхідно створити самостійну й авторитетну установу за умови участі в її керівництві представників гірничої й гірничозаводської промисловості» [2, с. 11]. На трьох з'їздах гірничопромисловців Півдня обговорювався проект нового положення про раду з гірничопромислових справ на основі цієї вихідної позиції. Однак ці намагання не призвели ні до яких позитивних результатів. Царський уряд відмовився прийняти пропозицію гірничопромисловців [7, с. 91].

Вплив М. Авдакова та ще декількох великих промисловців на діяльність з'їздів не викликає жодних сумнівів. Панування представників великих підприємств на з'їзді не обмежувалося тільки чисельною перевагою. Щоб закріпити своє становище

у раді з'їзду, вони заснували інститут так званих почесних членів її, що обиралися відкритим голосуванням довічно з правом вирішального голосу. Внаслідок цього, у раді з'їзду утворився неофіційний комітет (близько 10 осіб), що по суті й керував всіма справами з'їзду. До нього входили представники найбільших підприємств гірничопромислового виробництва: сам Микола Степанович Авдаков, а також – М.Ф. фон-Дітмар, Ф.Є. Єнакієв, І.І. Ясюкович, О.А. Ауербах та ін. [4, с. 56].

Але не можна говорити, що промисловці південноукраїнських губерній обмежувалися лише захистом інтересів місцевої буржуазії. Часто їхні вимоги зачіпали і загальнодержавні, важливі для всієї країни аспекти. Свідченням того, що діяльність з'їзду мала загальнодержавне значення, є наступний факт – М.С. Авдаков, голова Ради з'їзду, клопотав перед урядом про створення російської торговельної палати у Константинополі [16, с. 135].

Одним з найважливіших загальнодержавних питань було залізничне будівництво. 9 травня 1913 р. Раді з'їздів представників промисловості і торгівлі представила офіційну доповідь з питань докорінного покращення транспорту з підписом члена Державної ради М. Авдакова та барона Г. Майделя. У доповіді констатується, що дорожня мережа загрозовано відстає від росту населення та господарства, у зв'язку з чим навантаження на неї за останні 10 років зросло на 84,6%. Подальше зростання економіки, говорилося у доповіді, потребує до 1920 р. збільшити довжину мережі до 110000 верст. Особливо у доповіді наголошувалося, що відбувається «штучне гальмування розвитку» через прагнення уряду взяти процес під монопольний контроль. «Якщо справи підуть так і далі, то ми, вочевидь, не впораємося зі всіма вантажами, які будуть потребувати перевезення, і країна, природно, буде охоплена кризою, тим більш важкою, що вона буде викликана штучно... Не зважаючи на те, що приватна ініціатива витрачає

величезні кошти на проведення досліджень, ухвалення клопотань з побудови шляхів дається надзвичайно складно... Уряд у цій справі діє дуже мляво, а це загрожує найважливішим інтересам країни».

Переймався Авдаков також і проблемами освітньої сфери, перш за все професійної. На XXI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії 1896 р. М.С. Авдаков наголошував на необхідності і значенні підготовки технічних спеціалістів для гірничозаводської промисловості: «Розвиток гірничої і гірничозаводської промисловості взагалі перебуває у тісному взаємозв'язку зі знаннями. Знання – це той стяг, під яким зросли всі успіхи техніки і промисловості. Тому, де тільки техніка і промисловість досягли певного розвитку, виникає питання – чи забезпечені вони технічними силами настільки, щоб просуватися вперед» [15, с. 97]. Поряд із цим, у заяві на адресу з'їзду, підписаній окружними гірничими інженерами М. Курмаковим, Д. Стремиковським та іншими, висувалася така вимога: «Нам потрібні не тільки освічені інженери, а й толкові виконавці їх розпоряджень. Не можна залишати більше півтори тисячі чоловік десятників і заводських майстрів Півдня Росії без технічної освіти» [15, с. 523].

В умовах інтенсивного розвитку капіталізму поставало питання приведення розрізнених професійних початкових навчальних закладів до певної системи, яка відповідала б потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності подібних систем у промислово розвинутих країнах Європи.

Не сприймала більшість гірничих підприємців Донбасу та Придніпров'я і політики великодержавного шовінізму, котрий посилювався в російському суспільстві, й нагнітання чорносотенними колами міжнародної ворожнечі. Гострий осуд з їхнього боку викликало також заснування за проектом П. Балашова Всеросійського національного товариства гірничих інженерів та гірничопромисловців.

У статті М.С. Авдакова цей проект розцінювався як прагнення уряду «впровадити націоналістичні засади в галузі гірничої промисловості» [12, с. 290].

Після обрання в 1900 р. Авдакова членом Державної Ради від торгівлі та промисловості, він склав з себе звання голови ради, але залишився уповноваженим з'їзду гірничопромисловців та уповноваженим ради з гірничопромислових справ при міністерстві торгівлі та промисловості.

В якості повноважного представника з'їзду, а пізніше – голови ради з'їзду Авдаков приймав найактивнішу участь у всіх урядових нарадах з питань торгівлі та промисловості, а особливо з питань розвитку місцевої кам'яновугільної та металургійної промисловості.

Заснування ради з гірничопромислових справ з ініціативи Авдакова та О. Ауербаха при міністерстві землеробства та державного майна це перша урядова інституція, на якій на рівних правах з членами від уряду були допущені і представники, хто обирався від з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії.

Ще одним можливим шляхом було пряме звернення до уряду. Так, на початку 80-х років XIX ст. М. С. Авдаков, П. М. Горлов і гірничий інженер, голова комісії виборних від вуглепромисловців Донбасу А. Ф. Мевіус підготували економічну записку в уряд імперії, у якій довели, що розвиток гірничої галузі стримувалося відсутністю великих місцевих споживачів вугілля в Донбасі. В цей час почала активно розвиватися металургійна галузь. Так, будівництво металургійного заводу Юза було розпочато ще в 1869 р., а закінчено в 1872 р. (засновник заводу Джон Юз тримався осторонь від інших підприємців регіону, і лише його діти вступили до союзу промисловців Півдня) [5, с. 54]. Однак до початку 90-х років у Донбасі було всього два металургійних заводи – Юза і Пастухова, які були далеко не найбільшими споживачами донецького вугілля [20, с. 17]. На це, зокрема, і вказують підприємці М. С.

Авдаков, П. М. Горлов і А. Ф. Мевіус в своєму зверненні до уряду імперії, в якому доводять, що розвиток гірничої галузі значно пришвидшився б зі зростанням місцевих споживачів вугілля [13, с. 183].

Вже з 1883 р. Авдаков виступав у пресі стосовно загальних економічних питань, працюючи як в центральних, так і місцевих друкованих органах. У 1880 р. гірничі підприємці почали видавати свій друкований орган – «Південноросійський гірничий листок». Його редактором став професор Яшевський, а співробітниками – М.С. Авдаков та А.Ф. Мевіус. Видання припинилося у 1887 р. Однак через рік з ініціативи М.С. Авдакова вийшов «Гірничозаводський листок», який з 1903 р. перетворився на центральний орган південних гірничозаводчиків. На шпальтах цього видання неодноразово з'являлися статті Авдакова, в яких він висловлював свою думку на питання промислового розвитку краю. Так, наприклад, проаналізувавши статистичні дані з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, Микола Степанович визначив недоліки та перспективи економічної трансформації Донецько-Придніпровського регіону [18, с. 76].

Окрім того, у виданнях з'їзду гірничопромисловців надруковані численні доповіді Авдакова з питань кам'яновугільної та залізної промисловості, залізничному будівництві, а також загальноекономічних питань. З часу встановлення міністром фінансів М. Бунге протекціоністської системи, Авдаков усіляко сприяв торгівлі вітчизняним вугіллям у Чорному морі, де раніше використовувалося іноземне вугілля і був одним з засновників першого вугільного парового каботажу у Азовському та Чорному морях.

Проте проводити активну політику на місцях було недостатньо. Активні ділові люди розуміли необхідність проведення загальнодержавної економічної політики, орієнтованої на розвиток та підтримку підприємців. Найбільш авторитетні

промисловці намагалися не тільки опосередковано впливати на позицію центра, але й входити до центральних органів влади.

Про існуючий тоді вплив підприємців на господарське життя країни свідчить той факт, що представники їх організацій постійно запрошувалися у якості рівноправних партнерів на різноманітні відомчі та міжвідомчі наради у державні органи влади. На подібних нарадах не лише вирішувалися важливі господарські питання, але й розроблялися основні пріоритети державної економічної політики.

Представники південноросійської буржуазії були і серед депутатів Державної думи, зокрема, фабрикант С. Крим, торговець А. Дем'янович, акціонер М. Шефтель, інженер Л. Рабинович, банкіри А. Фатуровський та В. Акімов. Мізерний рівень представництва у Державній думі спонукав південноросійську буржуазію сконцентрувати зусилля на виборах до Державної ради. Виразником інтересів промисловців регіону у верхній палаті законодавчого органу став М. Авдаков.

Микола Степанович був членом Державної ради з 1906 р. Державна рада являла собою вищий дорадчий орган Російської імперії у 1810-1917 рр. До його повноважень входив розгляд внесених міністрами законопроектів до їх затвердження імператором, кошторис та штати державних установ, скарги на рішення департаментів Сенату та інших органів, тощо.

Проаналізувати діяльність Авдакова у Державній раді допомагають стенограми засідань цієї установи. Якщо порівняти з іншими підприємцями кількість виступів, поправок та доповнень, які зробив Микола Степанович, бачимо наскільки активним він був. Так, у 1909-1910 рр. на засіданнях Державної ради Авдаков робить 12 виступів, поправок та доповнень. У тому ж році промисловець обраний у фінансову комісію установи, а також працює у складі 3 погоджувальних комісій. У 1908-1909 рр.

працює у складі 4 комісій та робить 17 виступів. У 1907-1908 рр. – 13 виступів та робота у фінансовій комісії [9, 10, 11].

Найбільш активно Авдаков виступає на засіданнях, присвячених діяльності Міністерства торгівлі та промисловості. Наприклад, він приділив пильну увагу законопроекту «Про з'їзди представників біржових товариств», запропонувавши голосувати за цей проект постатейно. Взагалі висновок про пильну увагу Миколи Степановича до винесених на розгляд ради питань, свідчить той факт, що проекти, які здавалися йому дискусійними або надзвичайно важливими для економічного розвитку країни, Авдаков завжди пропонує розглядати детально, висловлюватися по кожній статті окремо, запобігаючи цим формалізмом у роботі установи [9, с. 25].

Микола Степанович був фаховим гірничим інженером, тому мав власну кваліфіковану думку на певні технічні питання. Так, він виступив проти прийняття закону «Про зміну деяких правил щодо парових котлів», обґрунтувавши свою думку [9, с. 38].

Дуже часто Авдаков виступає також на засіданнях, опосередковано пов'язаних із розвитком промисловості, на яких він послідовно відстоює інтереси великої промислової буржуазії. Так, на засіданні, присвяченому роботі Головного управління землеустрою та землеробства підприємець виступив проти прийняття закону «Про головні засади та порядок встановлення збору на користь міст з вантажів, що ввозяться та вивозяться залізницею». А проект «Про зміни та доповнення деяких постанов, що стосуються селянського землеволодіння», що представляв голова Ради Міністрів імперії П.О. Столипін, Авдаков запропонував винести на постатейний розгляд [10, с. 28].

Авдакову не було притаманне прагнення втручатися лише в ті справи, що стосувалися близького йому регіону. Він активно виступає у нарадах, присвячених проектам, щодо інших територій. Так, проект, що видався йому

дискусійним – «Про залучення населення Приморської та Амурської областей до відбування воїнської служби» і стосувався діяльності Міністерства внутрішніх справ Микола Степанович пропонує розглядати постатейно. А інший проект – «Про встановлення на користь м. Поті особливого полукопієчного збору з товарів, що проходять через Потійський порт» пропонує винести на розгляд спеціалізованої комісії фахівців. Авдаков неодноразово буде пропонувати виносити на подібні комісії питання, розгляд яких, з його точки зору, потрібно довірити кваліфікованим фахівцям з певних питань. Проект «Про зміни та доповнення статей Загального статуту російської залізниці», за пропозицією Авдакова також виноситься на комісію [11, с. 18].

В тих питаннях, де М.С. Авдаков вільно орієнтується, він сам виступає у якості висококваліфікованого фахівця. Це перш за все проблеми Міністерства Шляхів Сполучення. Під час розгляду проекту «Про подовження дії тимчасових установ та штатів Міністерства Шляхів Сполучення» Микола Степанович активно виступив на підтримку поправки А.Ф. Коні. З зрозумілих причин промисловці завжди цікавилися митною політикою, а також тарифами і ставками на перевезення. Авдаков був одним з авторів законопроекту «Про безмитний пропуск деяких сільськогосподарських машин та приладів» [11, с. 34].

Активно підтримав Авдаков також законопроект Міністерства фінансів «Про державне пояснення прибутків та видатків», разом з тим запропонувавши його постатейний розгляд. Проект Міністерства Юстиції «Про звільнення селян та землеробів, які за побутом своїм не відрізняються від селян, від виплати мита та зборів при здійсненні ними деяких іпотечних актів» також був підтриманий промисловцем [11, с. 45].

Таким чином, з ім'ям Миколи Авдакова пов'язана історія розвитку промисловості південноукраїнських губерній за достатньо

значний проміжок часу. Багато хто вважав, що у діяльності М.С. Авдакова втілювалися інтереси усієї крупної буржуазії регіону. Лідер вітчизняного підприємницького руху М.С. Авдаков приймав участь у більшості комісій, засідань і нарад державних та громадських установ, які стосувалися проблем великої промисловості, особливо розвитку гірничої промисловості південноукраїнських губерній. Усіма своїми вчинками Авдаков доводив, що для верстви підприємців недостатньо бути успішною у власне економічній діяльності. Тільки активна громадська та політична діяльність могли б дозволити буржуазії здійснювати реальний вплив на державну політику в країні.

Бібліографічні посилання

- Авдаков Н. С. Доклад уполномоченного съездов горнопромышленников Юга России, члена Государственного Совета Н.С. Авдакова о положении Донецкой каменноугольной промышленности, сделанный в совещании под председательством министра торговли и промышленности, по вопросу о топливе 15 января 1913 года. – СПб.: тип. т-ва п.ф. «Электро-тип. Н.Я.Стойковой», 1913. – 20 с.
- Авдаков Н. С. О желательном преобразовании горного ведомства в связи с интересами горной и горнозаводской промышленности. – СПб.: тип. П.П.Сойкина, 1907. – 12 с.
- Барышников М. Н. Деловой мир России: [Историко-библиографический справочник]. – СПб.: Искусство-СПБ, 1998. – 448 с.
- Бондаренко Е. Л. Съезды горнопромышленников Юга России – крупнейшая представительная организация монополистического капитала в России / Е.Л.Бондаренко // Вестник МГУ. – Серия 8. – 1961. – № 2. – С. 43-58
- Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. / А.Н. Боханов. – М.: Институт российской истории РАН, 1994. – 273 с.
- Добролюбов В. А. О положении каменноугольной промышленности в Донском бассейне. – СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1887. – 160 с.
- Лаврычев В. Я. Государство и монополии в дореволюционной России Проблемы вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь и воздействия капиталистических монополий на государственный аппарат. / В.Я.Лаврычев – М.: Мысль, 1982. – 200 с.
- Перегудов С. П. Организованные интересы и государство: смена парадигм / С.П. Перегудов // Полис. – 1994. – № 2. – С. 76-87.
- Приложение 1 к стенографическим отчетам Государственного Совета: заседания 1-44 (1 ноября 1907 г. – 5 июля 1908 г.). – Санкт-Петербург, 1908. – [1], 186 с. – 2 тит. л. Описано по 2-ому тит. л. Содерж.: Указатель личный. Указатель предметный. Личный состав. – На 1-ом тит. л.: Приложения к стенографическим отчетам Государственного Совета: сессия 3. 1907-1908 г.г.: приложение 1. – 1909.
- Приложение 1 к стенографическим отчетам Государственного Совета: сессия 4. Заседания 1-44 (15 октября 1908 г. – 12 июня 1909 г.). – 1909. – 235 с. – 2 тит. л. Описано по 2-ому тит. л. Содерж.: Указатель личный. Указатель предметный. Личный состав. – На 1-ом тит. л.: Приложения к стенографическим отчетам Государственного Совета: сессия 4. 1908-1909 г.г.: приложение 1.
- Приложение 1 к стенографическим отчетам Государственного Совета: сессия 5. Заседания 1-64 (10 октября 1909 г. – 17 июня 1910 г.). – Санкт-Петербург, 1910. – 220 с. – 2 тит. л. Описано по 2-ому тит. л. Содерж.: Указатель личный. Указатель предметный. Личный состав. – На 1-ом тит. л.: Приложения к стенографическим отчетам Государственного Совета: сессия 5. 1909-1910 г.г.: приложение 1.
- Реент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.). / О.П.Реент – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
- Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России. Составлен по официальным данным и частным источникам. 1886 г.; Под ред. С.Кулибина. – СПб.: Горный ученый комитет, 1888. – 340 с.
- Сорокалетний юбилей Николая Степановича Авдакова // Промышленность и торговля. – 1913. – № 12. – С. 541-546.
- Труды XXI съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1897. – Т. 1, 2.
- Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Тип. и литогр. М.Зильберберг и с-вья, 1903. – Т. 1, 2.
- Труды XXVIII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Тип. и литогр. М.Зильберберг и с-вья, 1903-1904. – Т. 1, 2.
- Чекушина Ю. Н., Перетокин А. Г. Н. С. Авдаков и его вклад в формирование Донецко-Приднепровского экономического региона (на материалах «Ожнорусского горного листа») / Ю. Н. Чекушина, А. Г. Перетокин // Гуманитарный журнал. – 2010. – № 1-2. – С. 68-77.
- Шандра І.О. Фундатори представницьких союзів буржуазії пореформеного періоду / І.О.Шандра // Глея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 56.
- Яворський М.І. Україна в епоху капіталізму / М.І. Яворський. – Харків: Держ. видавництво України, 1924-1925. – Вип. 1-3. – 309 с.

